

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

ШПАГА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст. РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА БАЛАШОВА В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація

УДК 930(477)«18»

Стаття присвячена вивченню музейного предмета з зібрання Національного музею історії України – російської офіцерської шпаги, виготовленої у першій третині ХІХ ст., власником якої був російський державний діяч О. Д. Балашов (1770–1837). У статті аналізуються топонімічні написи на клинку, що мають відношення до видатних подій у біографії О. Д. Балашова та робиться спроба ідентифікувати напис «Swalling», виконаний на обуху клинка, як тавро одного з представників шведської ковальської династії Сваллінгів.

Ключові слова: Національний музей історії України, шпага, ХІХ ст., Російська імперія, О. Д. Балашов, Вітчизняна війна 1812 р.

ШПАГА ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХІХ в. РУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ АЛЕКСАНДРА ДМИТРИЕВИЧА БАЛАШОВА В КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Анотація

УДК 930(477)«18»

Статья посвящена изучению музейного предмета из коллекции Национального музея истории Украины – русской пехотной офицерской шпаги образца 1798 г., изготовленной в первой трети ХІХ в., владельцем которой был русский государственный деятель А. Д. Балашов (1770–1837). В статье проанализированы топонимические надписи на клинке, имеющие отношение к памятным событиям биографии А. Д. Балашова. Автором идентифицирована надпись «Swalling», выполненная по обуху клинка, как клеймо одного из представителей шведской кузнечной династии Сваллингов. Шпага А. Д. Балашова представляет интерес не только как произведение оружейного искусства, но и как историческая реликвия, отразившая события эпохи в судьбе одного человека – офицера и дипломата.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины, шпага, ХІХ в., Российская империя, А. Д. Балашов, Отечественная война 1812 г.

SWORD OF THE FIRST THIRD OF 19TH CENTURY OF RUSSIAN STATESMAN ALEXANDER D. BALASHOV IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Abstract

UDC 930(477)«18»

Dr. Olena Popelnytska devoted her article to the study of museum objects from the collection of the National museum of history of Ukraine. The sample in question is the Russian Pattern 1798 Infantry sword. Author analysed the toponymic inscriptions on the blade with respect to the outstanding events in the biography of Alexander Balashov. Dr. Popelnytska identified the inscription «Swalling» engraved on the forte of the blade, connecting it with the dynasty of Svalling – the royal armourers from Sweden. The sword of Alexander Balashov is of high interest not only as a crafted masterpiece, but also as a historical relic. Through the fate of one man, one can study the era of Alexander I, the War of the Russian Empire with Napoleonic France, where Alexander Balashov participated as an officer and as a diplomat.

Keywords: National museum of history of Ukraine, sword, 19th century, Russian Empire, Alexander Balashov, Russian Patriotic War of 1812.

У Національному музеї історії України зберігається шпага, 21 грудня 1962 р. передана до Державного історичного музею гвардії генерал-майором Іваном Антоновичем Вовченком [12] – у роки Великої Вітчизняної війни командуючим гвардійським танковим корпусом [9]. Влітку 1944 р. цей корпус брав участь у розгромі в Білорусі німецької групи армій «Центр» [10], у штабі якої радянські розвідники знайшли вищезначену шпагу. Сам І. А. Вовченко вважав, що ця зброя належала російському полководцю О. В. Суворову. Проте перший дослідник цієї шпаги, який приймав цю річ на державне зберігання – завідувачий відділом феодалізму Державного історичного музею УРСР В. О. Сидоренко з'ясував, що її власником був російський державний діяч Олександр Дмитрович Балашов (1770–1837) [31].

О. Д. Балашов народився у Москві у родині сенатора, освіту здобув у Пажеському корпусі, військову службу почав у 1791 р. у чині поручника лейб-гвардії Ізмайлівського полку, з 1795 р. служив у Астраханському гренадерському полку, з 1798 р. очолив Казанський гарнізонний полк. У 1799 р. О. Д. Балашов у чині генерал-майора став комендантом Омської фортеці, з 1800 р. був військовим губернатором Ревеля, з 1804 р. його призначено обер-поліцмейстером Москви, з 1808 р. – обер-поліцмейстером Санкт-Петербурга. Тоді ж О. Д. Балашов ввійшов до кола наближених до імператора Олександра I осіб. У 1809 р. О. Д. Балашову було присвоєно чин генерал-ад'ютанта і призначено військовим губернатором Санкт-Петербурга, у 1810 р. він ввійшов до новоствореної Державної ради і того ж року став першим в російській історії міністром поліції. Напередодні війни з наполеонів-

Рис. 1. Д. Доу. Портрет О. Д. Балашова (1770–1837). Військова галерея Зимового палацу, Державний Ермітаж (м. Санкт-Петербург, РФ).

ською Францією О. Д. Балашов разом з Олександром I виїхав до прикордонного міста Вільна. Коли у липні 1812 р. Наполеон I з армією перейшов Німан, Олександр I направив О. Д. Балашова до нього з пропозицією миру. Свою зустріч з французьким імператором О. Д. Балашов описав у мемуарах, використаних Львом Толстим при створенні однієї із сцен роману «Війна та мир».

У січні 1813 р. О. Д. Балашов у складі російської армії переправився через Німан і як ад'ютант Олександра I супроводжував імператора під час Закордонних походів, зокрема брав участь у битвах під Лютценом, Бауценом, Дрезденом і Кульмом. У вересні 1813 р. О. Д. Балашов відбув до Лондона для вручення принцу-регенту російських орденів, а у грудні того ж року повернувся до ді-

Рис. 2. Ефе́з та верхня части́на кли́нка шпаги О. Д. Балашова.

ючої армії у Фрейбурзі. У січні 1814 р. він взяв участь у битві при Брієні, а у лютому виїхав до Італії, де провів мирні переговори з неаполітанським королем Йоакимом Мюратом.

У 1816 р. О. Д. Балашов виконував дипломатичну місію у Вюртемберзі та столиці Великого герцогства Баденського – Карлсруе. Повернувшись у 1818 р. до Росії, він наприкінці 1819 р. ненадовго вдруге очолив Міністерство поліції, а через кілька місяців став генерал-губернатором Воронежської, Рязанської, Орловської, Тамбовської та Тульської губерній. У грудні 1823 р. О. Д. Балашов одержав військове звання генерала від інфантерії, продовжував лишатися членом Державної ради, у 1830 р. став сенатором, а у 1832 р. – членом Військової ради при імператорі Миколі I [3].

У 1833 р. О. Д. Балашов придбав великий будинок у Санкт-Петербурзі на набережній Василівського острова (який його нащадки продали у 1868 р.) [11], у 1834 р. вийшов у відставку і переїхав до

села Покровське Шліссельбурзького повіту (зараз – с. Шапки Тосненського р-ну Ленінградської обл.), де у 1837 р. помер і був похований у церковному склепі [38].

«Шпагу Балашова» виготовлено у формі російської піхотної шпаги (палаша) взірця 1798 р., запровадженої на початку XIX ст. для офіцерів та генералів. Від 1826 р. такі шпаги носили лише «поза строем», за винятком генерал-ад'ютантів, які, як і О. Д. Балашов, виходили у відставку «з мундиром» [17].

Однією з конструктивних деталей російської піхотної шпаги взірця 1798 р. є подвійна овальна гарда з бічною дужкою (рис. 2, 3). Подібну гарду у XVII–XVIII ст. мали також англійські, французькі, німецькі та шведські піхотні та кавалерійські шпаги. У Російській імперії з 1798 р. подвійна гарда лишилась лише у піхотних шпагах, в той час як кавалерійські шпаги оснащувались гардою серцеподібної форми [18, с. 61-65].

Для О. Д. Балашова, який пішов у відставку 1834 р. у чині генерал-ад'ютанта

з правом подальшого носіння мундиру, «камзольна» або «придворна» шпага з пам'ятними написами могла служити як нагадування про блискучу службу, так і елементом військового костюму. Хоча не виключено, що подібна пам'ятна зброя виготовлялася винятково як прикраса інтер'єру помешкання. Адже якби «шпагу Балашова» носили у піхвах, зображення і написи на ній не бачили б оточуючі. Більш доречним є перебування такої зброї на настінному килимі або у спеціальній підставці, де б її можна було вільно оглядати з усіх сторін. Саме цим, можливо, можна пояснити відсутність у «шпаги Балашова» піхов, що були б непотрібні у випадку, якби ця зброя слугувала суто «виставковим» предметом.

«Шпага Балашова» є взірцем іменної меморіальної зброї: на її клинку, крім зображення шляхетського гербу та монограми власника, зазначені назви понад тридцяти європейських міст, з якими були пов'язані видатні «віхи» кар'єри О. Д. Балашова.

Загальна довжина шпаги 95 см, клинка – 81 см. Клинок сталевий, кутий, прямий, однолезовий (на кінці дволезовий), середньої ширини (біля п'яти – 3 см), з широким долом на кожній стороні. Його поверхню з обох сторін щільно вкриває «ампірний» декор, виконаний на тлі позолоти та чорніння гравіруванням та наведенням: орнаментальні мотиви листя аканту, символи військової звитяги та слави (лаврові, пальмові та дубові гілки), композиції з предметів озброєння (схрещені гарматні стволи, списи з вимпелами, барабани, сурми, шаблі, шпаги тощо) (рис. 4).

Угорі правого боку клинка у медальйоні позолотою виконано напис: «26 / сентибря / 1787.» (рис. 5). Це – дата закінчення О. Д. Балашовим навчан-

Рис. 3. Ефес шпаги О. Д. Балашова.

ня у Пажеському корпусі. Посередині клинка зображені два схрещені знамена, оточені військовими емблемами – спис, рушниця з багнетом, сокира. На тлі полотнищ знамен двома стовпчиками розміщені назви дев'яти російських міст (їх назви наводяться в оригінальній орфографії): «Омскъ / Ревель / Москва / С. Петербургъ // Рязань / Тула / Орель / Воронежъ / Тамбовъ». Поряд під короною зображено латинський вензель «А. В.» («Александр Балашов»). Біля вістря, поперек клинка, стовпчиком роз-

Рис. 4. Фрагменти оздоблення клинка шпаги О. Д. Балашова.

міщені назви семи європейських міст: «Леїпцигъ / Франкфорт / Гаага / Брисель / Штутгард / Карлсруе / Веймар».

Ліва сторона клинка за схемою розташуванням малюнків та написів ідентична правій. Угорі у медальйоні виконано трирядковий напис: «29 маія / 1798. / Казань» (дата і місце одержання О. Д. Балашовим чину полковника). Посередині клинка зображені схрещені знамена, обрамлені мілітарними символами (арматура). На тлі полотнищ знамен двома стовпчиками зазначено назви восьми західноєвропейських міст: «Люцен / Бауцен / Дрезден / Кульм // Брієнь / Фієрезолі / Борго / Ст Донино / Пиаченза». Поряд зображено дворянський герб О. Д. Балашова. Біля вістря поперек клинка стовпчиком зазначені назви семи російських і європейських міст: «Вильна / Лондонъ / Вієна / Парижъ / Неапль / Берлинъ / Прага» (рис. 6).

На обуху клинка біля п'яти гравірованоно напис «Svalling», позолочену лавро-

ву гілку та хвилястий рослинний орнамент (рис. 7).

Позолочений латунний ефес шпаги складається з руків'я і гарди. Дерев'яне руків'я обплетене латунним дротом. Кінець хвостовика клинка завершується великою металевою голівкою у формі «ампірної» вази, прикрашеної рельєфним листям аканта; такий же рельєфний декор має ефесна дужка.

Гарда складається з двудольної овальної чашки і поперечної хрестовини, що плавно переходить у бічну дужку, з'єднану з голівкою.

«Шпага Балашова» становить інтерес не тільки як витвір зброярського мистецтва, а й як історична реліквія, у якій через призму долі однієї людини відобразилась епоха правління Олександра І, в першу чергу, участь Російської імперії у війні з наполеонівською Францією.

О. Д. Балашов брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. і Закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. як

Рис. 5. Напис та оздоблення верхньої частини клинка шпаги О. Д. Балашова.

російський офіцер і дипломат. Головні віхи його біографії, пов'язані з війною та повоєнним мирним урегулюванням у Західній Європі, відображені у топонімах, зазначених на «шпазі Балашова».

Усі топонімічні назви поєднані у чотири написи, розміщені унизу і посередині кожної зі сторін клинка.

Перша група топонімів (умовно названа нами «Участь у Закордонних походах російської армії 1813–1814 рр.») розміщена на лівій стороні на тлі полотнищ схрещених прапорів: «Люцен / Бауцен / Дрезден / Кульм // Брієнь / Фієрезолі / Борго / Ст Донино / Пиаченза». Це – назви міст сучасної Німеччини, Чехії та Франції, пов'язані з битвами, у яких О. Д. Балашов міг брати участь, та з дипломатичною місією О. Д. Балашова у Італії.

Другу групу топонімів – «Дипломатичні місії 1812–1814 рр., зустрічі з європейськими монархами» – розміщено на лівій стороні клинка біля вістря: «Вільна / Лондонъ / Вієна / Парижъ /

Неаплъ / Берлинъ / Прага». За винятком Вільни, усі вони є назвами західноєвропейських міст.

Третя група топонімів – «Урядові посади О. Д. Балашова у 1799–1819 рр.» – зазначена на правій стороні клинка на тлі схрещених прапорів. Це – назви російських міст: «Омскъ / Ревель / Москва / С. Петербургъ // Рязань / Тула / Орель / Воронежъ / Тамбовъ».

Четверту групу топонімів – «Дипломатичні місії 1813–1817 рр.» – розміщено на правій стороні клинка біля вістря: «Леіпцигъ / Франкфорт / Гаага / Бриссель / Штутгард / Карлсруе / Веймар». Усі вони є назвами німецьких, бельгійських і голландських міст.

Розглянемо кожну з цих груп.

Участь у Закордонних походах російської армії 1813–1814 рр.

Біля Люцена, розташованого неподалік Лейпціга, 19–20 квітня (1–2 травня за старим стилем) 1813 р. відбулась битва між армією Наполеона та росій-

сько-пруськими військами [26]. Під Бауценом неподалік Дрездена 8-9 (20-21) травня 1813 р. армія Наполеона завдала поразки російсько-пруським військам [26]. Під Дрезденом 14-15 (26-27) серпня 1813 р. відбулась битва між Наполеоном та російсько-прусько-австрійською союзною армією [32]. Поблизу Кульма (зараз – м. Хлумец у Чехії) 17-18 (29-30) серпня 1813 р. відбулась битва між російсько-прусько-австрійською союзною армією та французьким корпусом генерала Д. Вандамма [33]. Під Бріенном-ле-Шато неподалік м. Труа у Франції 17 (29) січня 1814 р. відбулась битва між військами Наполеона і російською піхотою [26].

Наступні три топоніми вищеозначеного напису пов'язані з дипломатичною місією О. Д. Балашова у лютому – березні 1814 р. у Неаполітанському королівстві, з яким Росія прагнула підписати мирну угоду. У січні 1814 р. колишній союзник Наполеона I – неаполітанський король Йоахим Мюрат – вступив у союз з Австрією проти італійського короля Євгенія Богарне і з військами зайняв Рим, область Тоскану та Флоренцію. І хоча відомості про «неаполітанську» місію О. Д. Балашова досить лаконічні, можна припустити, що він за дорученням російського уряду прибув до Й. Мюрата і певний час його супроводжував, оскільки у битвах, про які мова піде далі, російські війська участі не брали. Стосовно топоніму «Фієзолі» нам вдалося з'ясувати, що це – місто поблизу Флоренції; проте пов'язати його з біографією О. Д. Балашова нам не вдалося. Під Пьяченцею – містом у регіоні Емілія-Романья – 19 лютого (3 березня за старим стилем) 1814 р. відбулась битва між австрійсько-неаполітанською армією і французами [26]. Біля міста Борго-Сан-Доніно (з 1927 р. – Фіденца) неподалік Парми 29 березня

(10 квітня за ст. ст.) 1814 р відбулась битва між військами Й. Мюрата та французами [26, 34].

Дипломатичні місії 1812–1814 рр., зустрічі з європейськими монархами
У Вільно 13 (25) червня 1812 р. О. Д. Балашов взяв участь у мирних переговорах з Наполеоном I, які не мали успіху. За спогадами самого О. Д. Балашова, на запитання французького імператора про найближчий шлях на Москву він відповів, що одна з таких доріг веде через Полтаву, натякаючи на поразку шведського короля Карла XII у 1709 р. У Берліні у лютому 1813 р. перебувала ставка Олександра I, де той зустрічався з керівниками союзних армій – монархами європейських країн; у цих зустрічах міг брати участь і О. Д. Балашов. До Праги 12 липня 1813 р. на переговори з французькими дипломатами прибули прусський, австрійський та російський посланці; останнім міг бути саме О. Д. Балашов. На початку вересня 1813 р. О. Д. Балашов відбув до Лондона для вручення принцу-регенту російських орденів у відповідь на нагородження Олександра I британським орденом Під'язки. 28 лютого 1814 р. О. Д. Балашов прибув до Неаполя як російський посол до неаполітанського короля Й. Мюрата. 18 березня 1814 р. Париж капітулював і 18 травня було підписано першу Паризьку мирну угоду між Францією та країнами-переможницями. З вересня 1813 по червень 1814 р. у Відні відбувся конгрес, який підсумував повоєнний політичний устрій у Європі. О. Д. Балашов міг бути присутнім на цих обох мирних конференціях.

Урядові посади О. Д. Балашова у 1799–1819 рр.

У 1799–1819 рр. О. Д. Балашов займав наступні посади: комендант Омської фортеці (1799), Ревельський військовий губернатор (1800), московський (1804)

Рис. 6. Написи на клинку шпаги О. Д. Балашова.

та Санкт-Петербурзький (1808) обер-поліцеймейстер; генерал-губернатор округу у складі Воронежської, Орловської, Рязанської, Тамбовської і Тульської губерній (1819).

Дипломатичні місії (1813–1817 рр.)

Поблизу Лейпціга 4-7 (16-19) жовтня 1813 р. відбулася «Битва народів», у якій Наполеон зазнав поразки від російсько-австрійсько-пруської армії [7]. У Франкфурті-на-Майні у листопаді 1813 р. перебувала Головна армійська квартира Олександра I, ставки пруського короля і австрійського імператора.

Назви міст Гааги та Брюсселю (тогочасних голландських королівських резиденцій) можуть бути пов'язані з російсько-нідерландськими дипломатичними стосунками, що відбувалися за участі О. Д. Балашова. У листопаді 1813 – січні 1814 рр. Голландія була звільнена від французів російською армією і, за рішенням Віденського конгресу 1815 р., проголошена самостійною державою на чолі з королем Вільгельмом (Віллемом) I. У 1816 р. сестра Олександра I, Анна Павлівна, стала дружиною нідерландського принца [1] – майбутнього короля Віллема II, у 1815 р. нагородженого росій-

ським орденом св. Георгія за участь у битві під Ватерлоо [8]. Не виключено, що цю нагороду від імені російського уряду вручив О. Д. Балашов, якій також міг вести перемовини про майбутній шлюб принца з російською принцесою.

Місто Веймар з 1809 р. було столицею Герцогства Саксен-Веймар-Ейзенахського, керманіч якого – герцог Карл-Август – у березні 1813 р. (очевидно, після візиту російського дипломата О. Д. Балашова) приєднався до російсько-пруського військового союзу. Слід зазначити, що на той час Карл-Август перебував у родинних стосунках з російським імператором: його син був одружений з сестрою Олександра I, Марією Павлівною. З березня 1813 р. герцог Карл-Август у чині генерала від кавалерії перебував у російській армії, взяв участь у битвах під Лютценом, Бауценом, Дрезденом, Кульмом, Лейпцігом, Брієнном та військовій кампанії 1815 р., був відзначений російськими нагородами [27–29].

У столиці королівства Вюртенберг, Штудгарті, під час Віденського конгресу перебував російський імператор Олександр I. На початку 1817 р. до Штудгарта з дипломатичним дорученням відбув

Рис. 7. Фрагменти оздоблення та виробниче маркування на клинку шпаги О. Д. Балашова.

О. Д. Балашов, а звідти поїхав до столиці Великого герцогства Баден – міста Карлсруе.

Як вже зазначалось, «шпага Балашова» є цікавим історичним раритетом, під час вивчення якого виникло кілька запитань. Однією з загадок «шпаги Балашова» є зображення шляхетського гербу О. Д. Балашова (рис. 8). Опис цього герба міститься у другому томі гербовника російських дворянських родів, укладеному у 1798 р. Це – геральдичний щит, поділений на два вертикальні поля. У правому полі на чорному тлі зображені три срібні п'ятикутні зірки та золоте стропило з трьома палаючими гранатами. У лівому полі один над одним розміщені два герби. Угорі у срібному полі зображено руку у зеленому рукаві з червоним обшлагом, яка тримає фужейний штик. Унизу у червоному полі між трьома срібними кулями зображено ногу у срібному черевіку.

Щит завершується дворянським шоломом з гренадерською шапкою, увінчаними срібними і червоними страусовими перами та двома орлиними крилами, кожне з яких прикрашене трьома срібними зірками. Девіз герба зазначено унизу на стрічці: «За верность и ревность» [21].

Як з'ясувалось, герб О. Д. Балашова належить до гербів, розроблених ро-

сійською Геральдичною конторою для гренадерів лейб-гвардійської роти Преображенського полку, що 25 листопада 1741 р. взяли участь у палацовому перевороті і возвели на російський престол Єлизавету Петрівну. За наказом нової імператриці від 26 листопада 1741 р. цю гренадерську роту було перетворено на окреме військове формування – «лейб-компанію». Наказом від 31 грудня 1741 р. «лейб-компанійці» отримали шляхетські герби, спадкове дворянство, земельні маєтності та підвищення по службі: рядові були прирівняні до поручників і т. д. [19].

Серед нагороджених у 1741 р. був рядовий Кузьма Балашов, який, крім спадкового шляхетства, одержав у власність 29 кріпосних селян. Він походив з «монастирських слуг» Вологодського повіту, був неграмотним, перебував на військовій службі з 1709 р., у гвардії – з 1727 р., мав сина Михайла [13]. Як зазначає російський дослідник Є. Анісімов, Преображенський полк комплектувався переважно вихідцями з селян, посадських людей, різночинців і навіть холопів, а дворянами були лише офіцери [2]. На деяких зображеннях дворянського гербу Балашових зазначено, що він належить саме К. Балашову. Оскільки О. Д. Балашов не міг бути прямим на-

щадком К. Балашова, не зрозуміло, чому він користувався цим «лейб-компанійським» гербом [21]. Можна припустити, що або К. Балашов мав інших синів, крім Михайла (нащадком яких міг бути О. Д. Балашов), або О. Д. Балашов якось чинотримав право на використання спадкового герба на той час вже покійного (пом. 1752 р.) свого тезки (далекого родича?), гренадера К. Балашова.

Придбати чужий дворянський герб О. Д. Балашов був спроможний, оскільки його суспільне становище значно зміцнилось після того, як він ввійшов до кола наближених до імператора Олександра I осіб. Шлюб же О. Д. Балашова з однією з найбагатших наречених Росії – Оленою Петрівною Бекетовою – приніс йому та його нащадкам два уральські металургійні заводи та 19 тисяч душ селян.

Чому О. Д. Балашов не «розжився» власним гербом, можна здогадуватись. Оповіді про славетних предків сучасники О. Д. Балашова вважали вигадкою і називали того «вихідцем з небагатих саратовських дворян, що возвеличився при Олександрі I» [15].

Сумнівний «благородний» родовід О. Д. Балашова опосередковано підтверджує і стаття у енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, яка повідомляє, що «Балашовы – род русских дворян, не встречаемый ни в боярских, ни в Бархатной книгах (курсив наш. – О. П.), но проложивший себе путь к известности службой его представителей уже в XVII в. Известен воевода конца XVII – начала XVIII в. Иван Иванович Балашов. Сын его, Дмитрий Иванович... с 1736 г. воспитывался в Шляхетном кадетском корпусе. Сын его, Александр Дмитриевич... Козьма Балашов, лейб-кампанец, получивший дворянство при воцарении Елисаветы Пе-

тровны, если одного рода с министром полиции, то другой ветви» [6].

У цій короткій довідці викликає подив чималий хронологічний проміжок, що розділяє воеводу Івана Балашова (що жив на межі XVII–XVIII ст.) та його сина Дмитра, якому на час навчання у Шляхетському корпусі у 1736 р. було усього десять(!) років. Отже, Дмитро Балашов міг бути щонайменше онуком вищезначеного воеводи, якщо, звичайно, той не став батьком у досить солідному віці. До того ж, невідомі навіть приблизні роки життя цього воеводи, що дозволяє піддати сумніву сам факт його існування.

Батько О. Д. Балашова, Дмитро Іванович Балашов (1726–1790), на схилі своїх літ належав до «благородного» стану: був російським сенатором (з 1786 р.) і таємним радником; цей цивільний чин, за «Табеллю про ранги», відповідає званню генерал-лейтенанта. Проте невідомо, чи був Д. І. Балашов дворянином від народження, оскільки до Шляхетного кадетського корпусу зараховували не тільки збіднілих дворян, а й синів загиблих чи поранених на війні солдатів.

На час виготовлення «шпаги Балашова» її власник – О. Д. Балашов – мав титул князя, про що свідчить присутність над його гербом геральдичної князівської корони з п'ятьма зубцями. З XVIII ст. князівський титул (аналогічний західноєвропейському титулу герцога або графа) у Російській імперії перестав бути спадковим: монархи на свій розсуд надавали його своїм «безрідним» фаворитам. Можливо, граф О. Д. Балашов належав саме до цієї когорти «новоспечених» аристократів: за свідченнями сучасників, О. Д. Балашов не міг підтвердити своє шляхетство з діда-прадіда, пояснюючи це тим, що відповідні грамоти начебто згоріли під час пожежі.

Герб, гравірований на «шпазі Балашова», має деталь, що відрізняє його від «лейб-компанійського» герба К. Балашова: його геральдичний щит оточують вісім орденських хрестів на стрічках. Це – нагороди О. Д. Балашова: російські ордени свв. Володимира, Олександра Невського, Анни та Георгія, прусський орден Червоного Орла, баварський військовий орден Максиміліана Йосипа, баденські ордени Вірності та Церінгського лева.

З цими нагородами на військовому мундирі взірця 1815 р. генерал-ад'ютант О. Д. Балашов зображений на портреті пензля англійського живописця Джорджа Доу з Військової галереї Зимового палацу Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі [25].

Іншою загадкою «шпаги Балашова» є трактування напису «Svalling», гравірованого на обуху клинка біля хвостовика (рис. 8). І хоча цей напис не є зброярським клеймом у його класичному виконанні, ми схилиємось до думки, що це – прізвище виробника клинка, відомого за клеймами на російській холодній зброї першої третини XIX ст. [30].

Інтерпретація клейма «Svalling» є дискусійною. Зокрема, петербурзький дослідник Олександр Кулинський вважає його приналежним «...предположительно ... петербургскому мастеру металлических изделий ..., работавшему в 1820–1830-х гг.» [16, с. 163, мал. 155]. Деякі російські зброєзнавці припускають, що це – клеймо майстра на прізвище «Свалигін» [30].

Ми пропонуємо власне трактування клейма «Svalling» виходячи з наступних міркувань. Прізвище Сваллінг походить від фінського чоловічого імені і у наш час широко відоме у Західній Європі, переважно, у Швеції [34] і саме там, на нашу думку, варто шукати

«сліди» автора клинка «шпаги Балашова». На шведських інтернет-ресурсах розміщено інформацію про династію виробників холодної зброї Сваллінгів, які з початку XIX ст. працювали у місті Ексільстуні, розташованому поблизу Стокгольма. Один з них, Еммануель Сваллінг (1813–1881), заснував підприємство «E. Svalling. Eskilstuna. Sword & Scabbard» («Е. Сваллінг. Ексільстун. Мечі та піхви»), яке у другій половині XIX ст. виробляло, зокрема, чиновницькі та армійські шпаги, шаблі та палаші [18, с. 471-472; 30, 39]. Припускаємо, що вищезначені Сваллінги виготовляли холодну зброю і у першій половині XIX ст. Зокрема, виробником клинка «шпаги Балашова» міг бути батько Е. Сваллінга – Йонас Фредрик (Jonas Fredrik, 1790–1836), батько якого, Олаф (Olof, 1756–1829), також відомий коваль, першим зі Сваллінгів оселився у Ексільстуні. Відомі імена і інших представників цієї ремісничої родини: Олаф Фредерік (Olof Fredrik, 1810–1876), Карл Фредерік (Karl Fredrik, 1832–1879), Франц Оскар (Frans Oskar, 1841–1890) [39, 40].

Отже, клинок «шпаги Балашова» міг бути виготовлений у відомому шведському центрі металообробки – Ексільстуні, де з початку XVII ст. діяли кілька металургійних і сталеливарних підприємств. Дуже чисту шведську сталь та вироби з неї цінували майстри навіть таких знаних європейських зброярських центрів як Шеффілд та Золінген.

Про широке використання російськими зброярами XIX ст. привізних клинків (переважно німецьких) пише О. Кулинський, пояснюючи це їх дешевизною порівняно з виробами російських зброярських підприємств [16, с. 162-163]. Зображення гербу, вензеля та російськомовні написи на «шпазі Ба-

Рис. 8. А — Герб Кузьми Балашова; Б — на клинку дослідженої шпаги; В — офіційний герб О. Д. Балашова.

лашова», також могли виконати шведські торевти, проте за ескізами російських мастрів.

Не виключено, що шведські майстри Свалінги могли мати власне торгівельне представництво у Санкт-Петербурзі.

І останнім запитанням, пов'язаним зі «шпагою Балашова» є те, яким чином цей унікальний історичний раритет у 1944 р. опинився у штабі німецької групи армій «Центр», що у цей час дислокувалась у Білорусі. Для того, щоб знайти відповідь на це запитання, варто згадати останніх з нащадків О. Д. Балашова – його онука, Миколу Петровича (1840–1931), та правнука, Петра Миколайовича (1871 – після 1939). На початок ХХ ст. вони були одними з найбагатших людей Російської імперії – власниками кількох уральських металургійних заводів та рудників, солевидобувного підприємства на озері Сиваш у Таврійській губернії та майже 360 тисяч десятин землі у різних регіонах Російської імперії, зокрема, 55 тисяч – у Київській та Подільській губерніях.

Продавши у 1884 р. родинну садибу у с. Покровське, Балашови зосередили зусилля на впорядкуванні трьох маєтків, придбаних у другій половині 1860-х рр. в Україні. Їх центрами були селища Шпиків, Комаргород та Рахни Лісові, зараз розташовані у Тульчинському, Томашпільському та Шаргородському районах Вінницької обл. [4; 5; 23]. У Шпикові та Рахнах Лісових М.П. Балашов перебудував два палаци (споруджені у ХVІІІ ст. попередніми власниками цих маєтків – польськими поміщиками Свейковськими та Домбровськими), відновив діяльність Шпиківського цукрового заводу, заснованого у 1844 р. Особливу увагу М. П. Балашов приділив садибі у Рахнах Лісових, де було закладено парк зі штучним озером, «альпійськими» гірками та оранжереєю [22]. Господарство маєтку у Рахнах Лісових спеціалізувалось на вирощуванні фруктів та ягід, що з розташованої поблизу залізничної станції вивозились до Києва, Одеси та Варшави. Для зберігання вирос-

щеної продукції у Рахнах Лісових було споруджено «зразковий холодильник» (льодовню) [20, 22].

Син М. П. Балашова, Петро Миколайович, після виходу у 1903 р. у відставку переїхав до Комаргорода, де взяв активну участь у громадському житті Південно-Західного краю. Його обрали предводителем дворянства Брацлавського повіту, депутатом від Подільської губернії до Державної Думи третього та четвертого скликань (1907, 1913 рр.). З 1910 р. П. М. Балашов очолював думську фракцію Всеросійський національний союз, що згодом перетворилася на політичну партію [5]. Можливо, саме П. М. Балашов перевіз до свого українського маєтку з Санкт-Петербурга родинні реліквії, серед яких була і шпага його прадіда О. Д. Балашова.

На сьогоднішній день об'єкти забудови колишніх маєтків Балашових визнані такими, що становлять історичну і культурну цінність [24]: будинок у стилі швейцарського «шале» у Комаргороді [14], палац, каплиця і «льодовня» у Рахнах-Лісових; палац, будинок управляючого маєтком та корпус цукрового заводу у Шпиках. Кілька з вищеозначених споруд зведено за проектами відомого архітектора Владислава Городецького [20, с. 151 – 160].

Після від'їзду з Росії у жовтні 1917 р. батька і сина Балашових їхні українські маєтності зазнали спустошень у роки революції та під час громадянської війни. У 1918–1919 рр. у них зупинялись російські і австро-угорські солдати, що поверталися з фронту, квартирували петлюрівські та денікінські підрозділи [36]. Ми припускаємо, що «шпага Балашова» дивом уціліла під час цих буремних подій і у 1920-х рр. разом з іншими «реквізованими» з панських садіб речами потрапила до одного з місцевих

музеїв, вірогідно, до найближчого музею у Тульчині.

Можливо, що пов'язування «шпаги Балашова» з ім'ям О. В. Суворова (на чому наголошував І. А. Вовченко) не є випадковим. Адже відомий полководець у 1796–1797 рр. протягом року мешкав у Тульчині, де наглядав за спорудженням військових укріплень. З 1947 р. у селі Тиманівка Тульчинського району існує меморіальний музей О. В. Суворова. Оскільки постать цього російського військового діяча довгий час була «культовою» для Тульчинщини, можна припустити, що працівники музею, у якому «шпага Балашова» зберігалась до Другої світової війни (і звідки могла бути викрадена під час окупації Вінниччини у 1941–1944 рр.), вважали, що експонують саме «шпагу Суворова», а не якогось маловідомого діяча російської історії XIX ст.

На такі висновки їх могли «наштовхнути» зазначені на шпазі дати «1787» та «1798» та вензель «А. В.», що не виходили за межі терміну життя О. В. Суворова (1730–1800) та могли бути ідентифіковані як його ініціали. Про приналежність цієї зброї великому полководцю свідчили і численні військові емблеми та символи, а також розкішне виконання і декор.

Проте, це тільки припущення, що вимагає додаткової аргументації, зокрема, виявлення згадки про «шпагу Суворова» серед зниклих у роки війни експонатів Тульчинського краєзнавчого музею.

Нами були розглянуті й інші гіпотетичні варіанти місця знаходження «шпаги Балашова» до 1941 р.: с. Шапки (колишнє Покровське), Санкт-Петербург, меморіальні музеї О. В. Суворова. Проте версія про «український слід» «шпаги Балашова» на сьогоднішній день нам видається найбільш вірогідною.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анна Павловна / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Анна_Павловна – Назва з екрану.
2. Анисимов Е. В. Елизавета Петровна, литературная критика / 2-е изд., испр. – М., 2000. – 426 с. – (Жизнь замечательных людей).
3. Балашов Александр Дмитриевич / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: [ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_ Александр_ Дмитриевич](http://ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_Александр_Дмитриевич) – Назва з екрану.
4. Балашов Николай Петрович / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_Николай_Петрович – Назва з екрану.
5. Балашов Петр Николаевич / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_Петр – Назва з екрану.
6. Балашовы // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86-ти тт. – СПб., 1890–1907. – Т. II-а. – С. 794.
7. Битва народов / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Битва_народов – Назва з екрану.
8. Виллем II / [Електронний ресурс] Вікіпедія – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Виллем_II – Назва з екрану.
9. Вовченко Иван Антонович / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Вовченко_Иван_Антонович – Назва з екрану.
10. Группа армий «Центр» / [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Группа_армий_«Центр» – Назва з екрану.
11. Дом А. Д. Балашова. 1834–1835 гг. // Никитенко Г. Ю., Соболев В. Д. Василеостровский район: Энциклопедия улиц Санкт-Петербурга [науч. ред. Б.М. Кириков, сост. Г.Ю. Никитенко]. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб., 2005. – С. 27-277.
12. Запис № 15035 від 21 грудня 1962 р. (акт вступу № 1863) // Книга вступу Національного музею історії України. – Т. 12, №№ 13840 – 15161 (25 березня 1959 – 5 серпня 1965 рр.). – Арк. 70.
13. Именной список Ее Императорского величества лейб-компани чинам 1741–1759 годов (Из дел Воен. Канц., оп. 120, № 141; текст воспроизведен по изданию: К истории русского флота // Русский архив, №. 8. 1880) / [Електронний ресурс] Именной список / Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада: Документы: Россия: XVIII век. 1740–1760 – Режим доступу: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740.../pred.htm – Назва з екрану.
14. Комаргород. Парад-шале [Електронний ресурс] «І ти, Брут?» Нотатки здивованого журналіста – Режим доступу: sergekot.com/komargorod-2 – Назва з екрану.
15. Корсаков Д. Праздник в честь А. Д. Балашева, бывший в Рязани 13-го июля 1823 года // Исторический вестник [Историко-литературный журнал, издаваемый Б. Б. Глинским и С.Н. Шубинским]. – СПб., 1888. – Т. 33. – № 8. – С. 364-373.
16. Кулинский А. Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800 – 1917 годов. Определитель [Определитель написан на основе коллекции Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи]. – СПб., 1994. – 184 с.

17. Его же. Русское холодное оружие XVIII – XX вв. Т. I. – СПб., 2001. – 293 с.
18. Его же. Европейское холодное оружие. – СПб., 2003. – 552 с.
19. Лейб-компания // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 тт. – Т. XVII-а (34): Ледье – Лопарев. – СПб., 1896. – С. 496.
20. Малаков Д. Роботи для Балашових // Архітектор Городецький. Архівні розвідки – К., 1999. – С. 151-161.
21. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797-м году [В 10 частях]. Часть. 2. – СПб., б/г. – С. 136.
22. Описание Шпиковского имения Н. П. Балашева в Подольской губернии: сост. И. В. Лещенко по документам Конторы имения. – Немиров, 1896. – 294 с.; Обзор хозяйства Шпиковского имения за двадцатипятилетие: С 1865 по 1890 г. – К., 1890. – 58 с.; 1 л.; Обзор лесного хозяйства в Рахно-Шпиковском имении Н.П Балашева: Сост. за 30-летие в 1896 г. – К., 1896. – 62 с.; Описание Шпиковского имения Его Высокопревосходительства Николая Петровича Балашева / Сост. под ред. проф. П.Р. Слезкина. – К., 1913. – 208 с.; Описание Шпиковского свеклосахарного завода Н.П. Балашева. – К., 1897. – 79 с.; Описание Шпиковского свекло-сахарного завода, принадлежащего Николаю Петровичу Балашеву. – К., 1896. – 14 с.
23. Рудь О. Панські садиби Поділля: на прикладі Шпиківського маєтку М. П. Балашова (кінець XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. Науковий журнал. – К., 2013. – Ч. 2 (83). – С. 166-173.
24. Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації / [Електронний ресурс] Вікіпедія – Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Перелік_пам'яток_культурної_спадщини,_що_не_підлягають_приватизації_\(Вінницька_область\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Перелік_пам'яток_культурної_спадщини,_що_не_підлягають_приватизації_(Вінницька_область)) – Назва з екрану.
25. Подмазо А. Генерал-лейтенант Балашов Александр Дмитриевич / [Електронний ресурс] Аннотации к портретам из Военной галереи Зимнего дворца: Интернет-проект «1812» – Режим доступу: www.museum.ru/museum/1812/Persons/vgzd/vg_b08.html – Назва з екрану.
26. Подмазо А. Краткая хронология войны 1812 – 1814 гг. и кампании 1815 г. / [Електронний ресурс] Интернет-проект «1812 год» – Режим доступу: www.1812.ru – Назва з екрану.
27. Саксен-Веймар / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Саксен-Веймар – Назва з екрану.
28. Саксен-Веймар-Эйзенах / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Саксен-Веймар-Эйзенах – Назва з екрану.
29. Саксен-Веймарский Карл Август, герцог, генерал от кавалерии / (Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг.) // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. [Т.] VII. – М., 1996. – С. 546–547.
30. Свалыгин // [Електронний ресурс] Большая энциклопедия оружия: клейма, марки, монограммы, підписи // Большая коллекция рефератов. 2010 г. – Режим доступу: www.0ve.ru/index2.html – Назва з екрану. Про клеймо «Swalling» див.: «Шпага офицерская образца 1798 г. ... Петербург, мастер Swalling, 1820-1830-е гг., ГИМ, зал 36 «Эпоха Николая I»» / [Електронний ресурс] Единая коллекция цифровых образовательных ресурсов: коллекция цифровых копий предметов, представленных

- в залах експозиції Государственного исторического музея, № 249. – Режим доступу: school-collection.edu.ru – Назва з екрану. Див також: «Палаш офицерский кирасирский. Швеция. Начало XX в.» / [Електронний ресурс] Аукционный дом «Клейнод»: предметы военной истории. Аукціон № 3: 241 – 250. – Режим доступу: kleynod.at.ua/index/0-101. – Назва з екрану; «№ 129. Палаш шведский... образца 1893 г.» / [Електронний ресурс] Санкт-Петербургский филиал Аукционного Дома «Гелос»: 30 июля 2010 г. – Режим доступу: www.gelos.ru/month/jul2010month/peter.html – Назва з екрану.
31. Сидоренко В. Військові реліквії // Архіви України. – 1967. – № 3. – С. 41-43.
 32. Сражение при Дрездене / [Електронний ресурс] Википедія – Режим доступу: / ru.wikipedia.org/wiki/Сражение_при_Дрездене – Назва з екрану.
 33. Сражение под Кульмом / [Електронний ресурс] Википедія – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Сражение_под_Кульмом – Назва з екрану
 34. Фиденца / [Електронний ресурс] Википедія – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Фиденца – Назва з екрану.
 35. Финские мужские имена / [Електронний ресурс] – Режим доступу: imena-list.ru/M/S/S_m_fins.html – Назва з екрану.
 36. Шпиків // Історія міст і сіл Української РСР: У 26 тт. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. (гол. Гол. редкол.), Бажан М.П., Білогуров М.К., Білодід І.К. та ін. – К., 1972. – 650 с.
 37. Шуринов А. Рядовые соратники «великой дщери» / [Електронний ресурс] Сайт Ярославского историко-родословного общества – Режим доступу: www.yar-genealogy.ru/alm2-03.php – Назва з екрану.
 38. Яковлев В. Шапки. Краеведческий очерк. Тосно, 1999 / [Електронний ресурс] Тоснская Центральная районная библиотека. Из истории Тосненского района. – Режим доступу: www.sablino.ru/tosn/shap_10.htm – Назва з екрану.
 39. Marmér A. Knivar från Eskilstuna. – Eskilstuna, 1999. – 256 s.
 40. Register över knivsmeder / [Електронний ресурс] eskilstunaknivar.se – Режим доступу: eskilstunaknivar.se/forskning/register/bernard-beskows-manufakturkalender – Назва з екрану.

Відомості про автора. Попельницька Олена Олексіївна, провідний науковий співробітник Національного музею історії України, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. Dr. Olena Popelnytska, National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. Попельницкая Елена Алексеевна, ведущий научный сотрудник Национального музея истории Украины, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.